

ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ ԵՒ Գ. Վ. ԱՅՎԱԶՈՎՍԻԻ

Ազգային մեծ դէմքերի մահից յետոյ յաճախ ծնւում են նրանց անուան չուրջ առասպելներ: Մանաւանդ այդպէս է եղել այն դէպքերում, երբ այդ դէմքերը պաշտամունքի առարկայ են դարձել ժողովրդի լայն խաւերի կողմից: Հէնց այդ լայն խաւերն են, որ բերնից բերան պատմելով ու յիշելով հանգուցեալի կեանքը եւ մեկնարանելով անյայտ մնացած կողմերը — անգիտակցաբար մինչեւ առասպելի մեծութեան են հասցնում մեռնողի կեանքի այս կամ այն դէպքը: Առասպելներ են յօրինուած մի Գարիբալդիի, մի Դանթեի, մի Միոսարոյի հետ պատահած դէպքերի կամ նրանց յայտնած մտքերի շուրջը: Այդպէս պատահեց եւ անցեալ դարու կէսերին մեր խոշոր ազգային դէմքերից մէկի հետ — Միքայէլ Նալբանդեանցի մահից յետոյ:

Երբ 1862 թ. Մ. Նալբանդեանց ձերբակալուեց, ու երեք տարի բանտարկուելուց յետոյ — Ռուսաստանի խուլ ու հեռուոր քաղաքներից մէկում վախճանուեց — նրա դադաղը բերուեց իր հայրենի Ն. Նախիջևանը եւ այնտեղ հողին յանձնուեց: Բայց հազիւ դադաղը հողով էր ծածկուած, երբ լուր տարածուեց, թէ Մ. Նալբանդեանցը չէ մեռած, ու թաղուած է մէկ ուրիշ մարդ, իսկ ինքը Նալբանդեանցը փախել է

արտասահման. այդ լուրը շուտով ըստացաւ եւ այլ ձեւեր, թէ իբր նա պիտի վերադառնայ որպէս «Հայ թագաւոր» ու հայ գիւղացիներին հող պիտի բաժնէ, եւն. միւս կողմից տարածուել էր եւ այլ լուր, թէ իբր Մ. Նալբանդեանցի բանտարկութեան պատճառը եղած է նոյն ժամանակների նրա ոխերիմ հակառակորդի Գարրիէլ վարդ. Այվազովսքու մատնութիւնը, որ արել էր վարդապետը Ռուս թագաւորին, բնորոշելով Նալբանդեանցին որպէս «հակառակաւարչական ու ապստամբ»:

Այս վերջի կարծիքը (իսկ շատերի համար եւ համոզմունքը) այնքան արմատացել էր հայ հասարակութեան տարրեր շրջաններում — տասնեակ տարիների ընթացքում, — որ երբ 1878 թ. Գ. Վ. Այվազովսքին էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանի տեսուչ էր նշանակուած՝ ձեմարանի սաների մէջ բողոքի ձայներ լսուեցին. այդ բողոքը շուտով բրդաւ, որպէս առաջի աշակերտական ապստամբութիւն տեսչի դէմ, եւ ձայներ լսուեցին «չենք ուզում մատնիչ տեսուչ...»:

Ու 66 տարեկան եւ արդէն եպիսկոպոս Գարրիէլ Այվազովսքին ստիպուեցաւ հրաժարիլ տեսչական պաշտօնից ու Թիֆլիս հեռանալ:

«Մատնութեան փաստը» այնքան էր ամրացած վաթսուներեքական թուականներին հայ մտաւորական շրջաններում, որ այդպէս էին կարծում եւ՝ Պոլսի «Մեղու»ի եւ Չմիւռնիայի «Ծագիկ»ի եւ Մոսկուայի «Հիւսիսսփայլ»ի եւ Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի»ի ընթերցողներն ու բարեկամները: Բայց զարմանալի՛ բան. նոյն իսկ Գ. Վ. Այվազովսքու համախոհները (Խալիպականները) չէին հերքում այդ «փաստ»ը, թէ եւ բոլորովին ուրիշ նպատակից զրկուած. Խալիպականները ուզում էին ամրացնել ուսանայ հասարակութեան մտքում այն համոզմունքը, որ յիշուի Գ. Վ. Այվազովսքին մեծ կապեր ունի ուսն պետական բարձր շրջաններում եւ «նրան հակառակիլը կարող է ամեն մէկ Հային բանտարկութեան կամ Սիրիւր քշուելու վտանգին ենթարկել...: Ինքը Գ. Վ. Այվազովսքին սկզբում շատ թոյլ հերքումներ արաւ, թէ նա չի եղած Մ. Նալբանդեանցի ձերբակալման պատճառը, ու չուտով լուց: «Մատնութեան» հարցը մամուլի մէջ չէր կարող արծարծուիլ ուղղակի, որովհետեւ հարցը քաղաքական բնոյթ էր ստացել, գրաքննական պայմանները չէին թողնում այդ անել եւ բացի այդ՝ ո՞վ կը կամենար այդ անհաւասար կուռում բռնել «պետական յանցաւոր»ի (Մ. Նալբանդեանցի) կողմը, ու միւս կողմից «պետութիւնից նշանակուած առաջնորդ»ի հետ բանակուի մէջ մտնել. ոչ ոք իր «սաղ գլուխը աւետարանի տակ դնել» չէր ուզում եւ չէր համարձակոււմ, ինչ որ բացատրում են այն ժամանակները: Որ Գ. Վ. Այվազովսքին վաթսուներեքական թուականներին սկզբներում գրած է եղել մի քանի «գաղտնի թղթեր» ներքին գործոց նախարարին — «Հիւսիսսփայլ»ի ու Մ. Նալբանդեանցի դէմ — դա փաստ էր.

բայց թէ այդ ամբաստանութիւններն են եղել արդեօք մեր մեծ հայրենասէրի ձերբակալման պատճառը — դա ուրիշ հարց է: Բայց նախ քան այդ հարցին գալը պէտք է մի քանի խօսք տանք Մ. Նալբանդեանցի ու Գ. Վ. Այվազովսքու բանակուի ու թշնամութեան մասին:

Յիսուսական թուականներում Ն. Նախիջևանի հասարակութիւնը հաշիւ էր պահանջում այն եկեղեցական եւ հասարակական փողերի, որ տաս տարիներէ ի վեր գանձել էր քաղաքագլուխ եւ եկեղեցիների ընդհանուր գանձապահ Յ. Խալիպեանը: Ու երբ Ներսէս կաթողիկոսից յետոյ ընտրուեց Մատթէոսը, նոր կաթողիկոսը ուղարկեց Նալբանդեանցի իրր յանձնարքնիւզ որը տեղացիների օգնութեամբ պարզեց գումարը, որ պէտք է վերադարձնէր Խալիպեանը: Այդ գումարը Ն. Նախիջևանցիք մտադիր էին յատկացնել Հայկական ձեմարանի բացման իրենց քաղաքում: Այդ ժամանակներն է որ միջամտում է այդ գործի մէջ, անցնում է Խալիպեանի կողմը եւ գործին բոլորովին այլ ընթացք է տալիս Գ. Վ. Այվազովսքին (Ն. Նախիջևանի ու Բեսարարիոյ թեմի առաջնորդի տեղակալ նշանակուած ուսն կառավարութեան կողմից): Գ. Վ. Այվազովսքին անձանօթ դէմք չէր Նախիջևանցիների համար: Ծնուած Ղրիմի թէոզոսիա քաղաքում ու կրթութիւն ստացած Վենետիկի Սբ. Ղազարու վանքում, Գ. Վ. Այվազովսքին մինչեւ 1851 թ. տեսչի պաշտօն էր վարում Փարիզի Մուրատեան վարժարանում եւ նոյն քաղաքում մինչեւ 1856 թ. «Մասեաց Աղանի» պատկերազարդ հայերէն եւ ֆրանսերէն հանդէսն էր հրատարակում: Անցելու Գ. Վ. Այվազովսքին յայտնի էր նոյնպէս եւ որպէս Բագրատ վէպի խմբագիրներից մէկը, հմուտ

գրաբարագէտ, նոր լեզուներին լաւ ծանօթ, եռանդուն, բայց կրքոտ ու դիւրադրելի մարդ։ Գ. Վ. Այվազովսքին գծառել էր Մխիթարեանների հետ եւ յիսունական թուականների կէսերին թողել էր կաթողիկոսութիւնը եւ ընդունել լուսաւորչականութիւն։ Գալով Ռուսաստան՝ Գ. Վ. Այվազովսքին, առանց ապասելու նոր կաթողիկոսի ընտրութեան, յաջողած էր՝ չնորհիւ իր կապերին՝ Առաջնորդի տեղակալ նշանակուելու ուս ներքին գործոց նախարարութեան կողմից։ Այդ քայլը շատ զարմացնում եւ վրդովեցնում է թէ՛ հայ հասարակութիւնը եւ թէ՛ նոր կաթողիկոսին, որովհետեւ թեմի առաջնորդը կաթողիկոսի ստորադրեալն էր եւ պէտք է որ սպասէր կաթողիկոսի համաձայնութիւնը ու այնուհետեւ ստանձնէր իր պաշտօնը։

Աւելին եւս, Գ. Վ. Այվազովսքին համոզում է Սալիպեանին՝ վերադարձուելիք եկեղեցական փողով ոչ թէ՛ Ն. Նախիջևանում, այլ Ղրիմի Թէոդոսիա փոքրիկ քաղաքում բանալ «Սալիպեան վարժարան» ու իրեն Այվազովսքուն էլ տեսուչ նշանակել այդ վարժարանին։ Նա կարողանում է համոզել նոյն Սալիպեանին, որ վարժարանը ունենայ իր տպարանը ու վարժարանի եկամուտից հրատարակուի մի առ ժամանակ դադարած «Մասեաց Աղաւնի» ամսագիրը։

Բնական է, որ այդ բոլորը Ն. Նախիջևանի յառաջագէտ մտաւորականները գտնում էին ապօրէն եւ պախարակելի։ Սրանց մտքերի արտայայտիչն էր «Հիւսիսափայլ»ը յանձին Ս. Նազարեանցի եւ մանաւանդ Մ. Նալբանդեանցի։ Իր ժամանակին հրապարակագրական բանակուիւր ստացել էր խիստ եւ սուր կերպարանք։ Դէմ առ դէմ կանգնած էին երկու խոշոր դէմքեր, օժտուած բնածին տաղանդով եւ

կուսն էլ ուժեղ կամքի տէր, երկուսն էլ հայկարան ու լեզուագէտ, երկուսն էլ գրչին հմուտ, բայց մէկը — Նալբանդեանցը — սուր, կրակոտ, հարուածող գրչով, յառաջագէտ եւ «աշխարհաբարեան», «այրուող իր ներքին կրակով»։ Ժիւսը, Այվազովսքին, «գրաբարեան», աւելի ճկուն, միջոցների առջեւ կանգ չառնող, կառավարութեան կողմից «առաջնորդ նշանակեալ» եւ կառավարութեան հաճոյ ու պահանջողական դադախարների մարդ։ Բարոյապէս եւ մըտայնութեամբ երկու խառնուածքները հակոտնեաներ էին. հանրային եւ գրական բանակուի տեսակէտից յաղթութիւնը թեքում էր Նալբանդեանցի կողմը^(*) որովհետեւ նա հիմնում էր իր համաքաղաքացիների արդար պահանջի վրայ, կաթողիկոսի իրաւասութեան սկզբունքի վրայ, այլ եւ կատարեալ անշահախնդրութիւնից դրդուած։ Բայց փաստօրէն եւ վերջին հաշուով՝ Գ. Վ. Այվազովսքին յաջողում էր անել եւ իրագործել այն ամենը ինչ ծրագրած էին ինքը եւ Սալիպեանը. էական ոյժը նրանց կողմն էր, նախ՝ Սալիպեանի նիւթական մեծ կարողութիւնը, ապա եւ այն պաշտպանութիւնը որ նա ունէր կառավարչական պաշտօնեաների շարքերում...

Այդ շրջանին է, երբ Մ. Նալբանդեանցը իմանում է, որ Գ. Վ. Այվազովսքու խնդրանք՝ ուս գրաքննչա-

(*) Բացի Մոսկուայի «Հիւսիսափայլ»ից եւ Պոլսի «Մեղու»ից, Այվազովսքու դէմ գրում էր եւ «Արեւմուտ»ը, որտեղ արեւմտահայ ամենափայլուն գրողներից մէկը՝ Ստ. Ոսկան, գաղափարակից Մ. Նալբանդեանցին, սուր երգիծաբանական յօդուածներ էր գրում վարդապետին դէմ։

կան ատեանը արգիլել է Պոլսի «Մեղու»-ի ներմուծումը Ռուսաց սահմանները, որովհետեւ «Մեղու»-ն էլ սկսել էր գրել Գ. Վ. Այվազովսքու եւ Սալիպեանի դէմ. այդ ժամանակներն է նոյնպէս, որ ամբաստանութիւններ են եղել զբոլում «Հիւսիսափայլ»-ի ու Մ. Նալբանդեանցի դէմ. ահա թէ ինչ է գրում Մ. Նալբանդեանցը Փարիզում իր հրատարակած «Երկու Տող» գրքոյկի մէջ: «Պատուելի Այվազովսքին պատրաստում է մեր գրածների համար «հերետիկոս» անունով մեզ վերատին մկրտելու: Մինչ արդէն նախընթաց տարիներում քանի անգամ ամբաստանուեցանք նորանից Ռուսիոյ ներքին գործոց մինիստրի առաջեւ, որպէս անկրօն, որպէս անբարոյական, որպէս ապստամբ եւ խռովեցուցիչ ժողովրդեան: Պ. Այվազովսքին առաջարկում էր քաջափայլ մինիստրին Հիւսիսափայլ «վնասակար» օրագիրը դադարեցնել եւ մեզ ձգել սաստիկ պատժի տակ, օրէնքի բովանդակ խտութեամբ: Գուցէ Պ. Այվազովսքին, հայրական հոգողութեամբ պատրաստել էր մեզ տեղի բնակութեան Ներչինսկ կամ Կրասնոեարսկ... մեր ջերմութիւնը մի փոքր բարեխառնելու համար Սիբիրի սառնամանիքը... (բուն առողջապահական խորհրդով...): Պ. Այվազովսքին չէ կարող ուրանալ այս իրողութիւնը. ըստ որում երկար քննութիւնք եւ գրագրութիւնք եղան մինիստրների եւ ցենզուրական ժողովի մէջ այլ եւ առաջարկվեցան հարցմունքներ... Չնայելով այս տխուր անցածի վրայ, չնայելով որ Պ. Այվազովսքին իւր «Մասեաց Աղաւնու» մէջ ազատ է ամենայն բան գրելու, նաեւ զրպարտելու... նաեւ հայհոյելու, ըստ որում նորա գրուածքը չեն ֆնկում ցենզուրական (գրաքննչական) ժողովի մէջ, միւս

կողմից մեր բոլոր գրուածքը քննվում են մանաւանդ խիստ, եթէ յարարերութիւն ունին Պ. Այվազովսքին (ապացոյցները մեր ձեռքում պակաս չեն), չնայելով, ասու մենք, այս բոլորի վրայ, հրաւիրում ենք որ Պ. Այվազովսքին խօսքը բռնէ ու հրապարակ իջանէ» (*): Նոյն գրքոյկում Մ. Նալբանդեանցը երեւան հանելով Այվազովսքու զանազան քսութիւնները, բնորոշում է նրան որպէս մի մարդ, որ «ամենայն հեշտութեամբ կրօնափոխ է լինում եւ որի համար ճշմարտութիւնը, օրացոյցի պէս, տարին մի անգամ փոխւում է, հարկ եղած դէպքում եւ ամիսը մի անգամ... կեցցէ Լոյսուն...»: Բայց Մ. Նալբանդեանցի համախոհների եւ մտերիմների ձեռքում կային եւ մի քանի այլ տուեալներ, որոնց նրանք «կասկած չյարուցանող փաստերի» ոյժ էին տալիս:

Նախ հետեւեալը. Մ. Նալբանդեանցի ձեռքակալման միւս օրը Սալիպեանը շնորհաւորական հեռագիր էր ուղարկել Թէոդոսիա Գ. Վ. Այվազովսքուն, նա էլ պատասխանել էր հեռագրով Սալիպեանին փոխադարձ շնորհաւորելով եւ ուրախութիւն յայտնելով, որ «ազգի եւ պետութեան վնասակար մարդիկ ասպարէզէն հեռացուել են»: Ապա Մ. Նալբանդեանցի մտերիմ բնակեր Ան. Սուլթան – Շահի, յայտնի է թէ ինչպէս (*), ձեռքն էր ընկել «Նորին Մեծութեան հաւատարիմ հպա-

(*) Մ. Նալբանդեանց «Երկու Տող» էջ, 35-36, Փարիզ, 1861. տպարան Արամեանի:

(*) Բժիշկի հօբեղբայրը գեներալ Սիմէօն Սուլթան – Շահը պետական պաշտօն ունէր, գուցէ սրա միջոցով էր ձեռք բերուել նամակը:

տակ» ստորագրութեամբ մի գրութիւն՝ ուղղուած ներքին գործոց նախարարին հետեւեալ բովանդակութեամբ՝ «Հայ ազգի բանիմաց եւ լուրջ անդամները համոզուած են եղեր միշտ որ Մ. Նալբանդեանցը, որ այժմ գնացել է Հընդ-կատտան հայկական հրիտակների հարցով – անկրօն հերետիկոս է եւ պետութիւնների դէմ մեր ժողովուրդը գրգռող, ապացոյց սորան – Մ. Նալբանդեանցի «Երկու Տող» գիրքը, որի 22 երեսը հետեւեալը կը պարունակէ՝ «... Մենք ազատակամ նուիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրաւունքը պաշտպանելու: Պաշտպանել այն Հայի առաջուր կոխած իրաւունքը է մեր կեանքի բուն խորհուրդը եւ նպատակը: Եւ այս նպատակին հասնելու համար չէ պիտոյ ընկրկինք ոչ բանախ եւ ոչ արարի առաջեւ, ոչ միայն բանիւ եւ գրքով այլ եւ զէնքով եւ արիւնով, եթէ մի օր արժանի լինինք զինք առնուլ մեր ձեռքը, եւ մինչեւ այժմ քարոզած ազատութիւնը նուիրել եւ սրբել մեր արիւնով: Ահաւասիկ մեր դաւանութիւնը, որի մէջ տեսնում ենք ազգի փրկութիւնը»:

Ո՞վ էր ներքին գործոց նախարարին այս նամակը գրել՝ – դժուար էր հաստատօրէն ասել. հաւանական է, որ Այվազովսքին լինէր, բայց շատ անգամ «հաւանական»ը – զեռ իրողութիւն կամ փաստ չէ. միայն ապացուցուած փաստը անկասկածելի է, թէ եւ կարող է լինել եւ ոչ «հաւանական»: Յամենայն դէպս Մ. Նալբանդեանցի համախոհների համար – ոչ մի կասկածի չէր ենթարկուած, որ այս անստորագիր նամակը ուղարկուած է Այվազովսքու ձեռքով կամ հաւանութեամբ կամ Սալիպեանի ձեռքով: Բայց Այվազովսքու թելադրութեամբ:

Մ. Նալբանդեանցի ձերբակալումից եւ մանաւանդ նրա եղերական մահից յետոյ՝ ուսաստայ ու թրքաստայ մտաւորականութիւնը այնքան ամուր համոզուած էր Այվազովսքու մատնութեան ու ոսնձգութիւններին, որ մինչեւ իսկ Մատթէոս կաթողիկոսի վերայ ազդեց. յայտնի է, որ 1865 թ. կաթողիկոսը արձակեց Այվազովսքուն նրա թեմակալութիւնից եւ Սալիպեան դպրոցի տեսչութիւնից: Միայն Գէորգ Գ. կաթողիկոսի օրով Այվազովսքին ստանում է եպիսկոպոսութեան աստիճան ու նշանակում Գէորգեան ձեմարանի տեսուչ, բայց ստիպւած է լինում չուտով հրաժարուիլ այդ պաշտօնից աշակերտների պահանջին զիջանելով. այնուհետեւ 1880 թ. նա վախճանում է: Մահից մի քանի ժամանակ առաջ հրատարակում է իր «Սալիպեան դպրոցի պատմութիւնը», որտեղ յամառօրէն եւ մի շարք նոր ամբաստանութիւններ ու քաղաքական բնոյթ կրող ակնարկներ է անում հանգուցեալ Մ. Նալբանդեանցի վերաբերմամբ:

Այդ գիրքը Մ. Նալբանդեանցի համախոհների աչքում մէկ անգամ եւս ամբացրեց այն համոզմունքը, որ արդարեւ Մ. Նալբանդեանցի ձերբակալման եւ ուրեմն վաղահաս մահուան պատճառը եղած է Այվազովսքին:

Եւ սակայն նոր տուեալները, որ գտաւ Գ. Վ. Այվազովսքու եղբայրը, հռչակաւոր ծովանկարիչ Այվազովսքին – հակառակն էին ապացուցանում:

Այվազովսքիների բնտանիքը Ղըրիմից էր. մեծ եղբայրը Գրիգոր Այվազովսքին – կառավարական պաշտօնեայ էր, երկրորդը – Աղէքսանդրն էր, հոգեւոր կոչումով Գարրիէլ վարդապետ), եւ կրտսերը – Յովհաննէս, եւրոպական հռչակ ստացած, իրրեւ ծովանկարիչ:

Մեծանուն նկարիչը ապրում էր Պեդեր-
բուրգում — եւ թէ եւ հեռու էր իր եղբոր
լրագրական բանակիւններից, բայց այն
հայկական շրջաններումն էր լինում,
որտեղ անվերջ խօսում ու մեղադրում
էին Գ. Վ. Այվազովսքուն «մասնու-
թեան» համար: Այդ բոլորը այնքան
ազդել էին Յովհաննէսի վրայ, որ նա
մշտական մտահոգութեան ու թախիծի
էր ենթարկւում, երբ այս կամ այն առ-
թիւ խօսք էր բացւում իր Գարրիէլ եղ-
բոր մասին: Նկարիչ Այվազովսքին սիր-
ուած եւ շոյուած էր Ռուսաց կայսրնե-
րից Ալէքսանդր Բ-ից եւ նրա որդի Ա-
լէքսանդր Գ-ից. նա ստացել էր «խակա-
կան գաղտնի խորհրդական»ի մեծ առ-
տիճանը կառավարութեան կողմից եւ
«ժառանգական ազնուականի» կոչում,
ունէր մեծ կապեր նախարարների շըր-
ջանում, հարուստ էր եւ եւրոպական
հռչակ ստացած: Նկարիչը վճռում է
ի մօտոյ ծանօթանալ, անձամբ տես-
նել այն թղթերը, որոնք պահուած էին
ոստիկանական նախարարութեան ար-
շիվում եւ որոնք կոչւում էին «Մ. Նալ-
բանդեանցի եւ արտասահմանեան պը-
րոպագանտիստների գործը»: Այդ վա-
ւերաթղթերին, հարցաքննութիւններին,
պաշտօնական մեղադրանքներին շատ
դժուար էր մերձենալ ամեն մի մահկա-
նացուի համար, եթէ նա չունէր իր ձեռ-
քում ներքին գործոց նախարարի յա-
տուկ թոյլտուութիւնը: Մեծ դժուարու-
թիւններից ու երկար տարիներից յե-
տոյ նկարիչ Այվազովսքուն վերջապէս
թոյլտուութիւն են տալիս այցելել «քա-
ղաքական յանցաւորների» արշիվը,
բայց այն յատուկ պայմանով, որ նա՝
ինչ որ կարդայ պահէ միայն իր համար
եւ ոչ մի ղէպքում ուրիշին չտայ եւ մա-
նաւանդ հրատարակութեան չենթարկէ:
Ու հռչակաւոր նկարիչը սկսում է ծա-

նօթանալ ու փնտռել հարիւրաւոր կրն-
քուած ձեռագիր կապոցների մէջ այն
տետրակներն ու այն «դօսիէ»ները, ու-
րոնք յարաբերութիւն ունէին «ամբաս-
տանալ Նալբանդովի գործ»ին:

Նկարիչ Այվազովսքուն թոյլտու-
րուած էր քաղաքական գիւտնատան մէջ
պարապել շարաթը մի անգամ երկու
ժամ, եւ քանի որ նկարիչի տարիքը մօ-
տենում էր եօթանասնի եւ յաճախ հի-
ւանդանում էր, նրա հետախուզումները
այդպիսով շարունակւում էին շատ ա-
միսներ: Բայց վերջապէս նա յաջողում
է գտնել եւ կարդալ Մ. Նալբանդեանցին
վերաբերեալ բոլոր թղթերը. իսկ մի
քանիսներից նա ընդօրինակում է մանա-
ւանդ հետաքրքրական կամ անհրաժեշտ
կարծուած տուեալները եւ փաստերը:

Այդ թղթերի մէջ, որոնց վրայ ար-
դէն երեսուն տարիների փոշին հաստ
շերտերով ամբացած էր — հռչակաւոր
նկարիչը գտնւում է ի մեծ զարմանս՝
շատ աւելի փաստեր, քան թէ կարծում
էր եւ յուսով էր գտնել...

«Բայց ի՞նչպէս անել, որ հայ հա-
սարակութիւնն էլ ծանօթանայ Մ. Նալ-
բանդեանցի ձերբակալման իսկական
պատճառների հետ եւ հանդուցեալ եղ-
բայրը մաքրուի Մեհրուժանին վայել
արարքէն. սոյն այդ տեսակ մտքերը
անվերջ զրազեցնում էին նկարիչին:
Երկար մտածումներից յետոյ վերջա-
պէս ելքը գտնւում է:

1895 թուականի մարտ ամիսն էր:

Խրիմեան Հայրիկ, որպէս կաթո-
ղիկոս Ամենայն Հայոց, վճռել էր ու-
ղեւորուել Պետերբուրգ Ռուսաց կայսրի
հետ տեսակցութեան նպատակով եւ
ճանապարհին հանդիպել էր Ն. Նախի-
ջեան. Խրիմեանը այնտեղ սպասում
էր, մինչեւ որ մայրաքաղաքից ստանայ
կայսրին այցելութեան թոյլտուութիւ-

նը. Խրիմեան մնաց Ն. Նախիջևեանում մօտ երեք ամիս ու ձեռնուհայն վերադարձաւ Էջմիածին: Ահա այդ ամիսներէ ընթացքում գալիս էին Խրիմեանին տեսնելու Ռուսաստանի եւ ատտաճամանի զանազան տեղերից Հայեր ու օտարազգիներ:

Հոչակաւոր հայ նկարիչն էլ ուղեւորուած է Ն. Նախիջևեան Խրիմեանին հետ տեսնուելու համար. բայց կար ի հարկէ (ինչպէս ինքը նկարիչը շուտով խոստովանեց) եւ այլ նպատակ. նոյն քաղաքում ապրում էին Մ. Նալբանդեանցի երկու ամենամտերիմ բարեկամներն ու նրա համալսարանական ընկերները՝ Բ. Յովհաննէս Բերբերեան եւ Բ. Անանիա Սուլթան - Շահ(*): Սրանք էին որ յիսունական թուականներէից զեռ՝ համախմբուած էին «Հիւսիսափայլ»ի շուրջը, սրանք էին որ 1861 թ. Մ. Նալբանդեանցի հետ միասին Փարիզում անմոտանալի օրեր անցկացրին, Բ. Յ. Բերբերեանն էր, որ ներկայ էր որպէս «վկայ» Մ. Նալբանդեանցի թղթերի խուզարկութեան ու ձերբակալման ժամանակ, այդ երկու ընկերներն էին, որ 1863 թ. այցելեցին Մ. Նալբանդեանցին, երբ նա բանտարկուած էր հիւսիսային Պետրոս - Պօղոսեան քաղաքական բերդում. վերջապէս Բ. Ան. Սուլթան - Շահի մօտն էր գտնուում այն 18 նամակների կապոցը, որ գրել էր բանտից Մ. Նալբանդեանցը:

Շատ տարիներ առաջ նկարիչ Այվազովսքին այդ երկու հայ բժիշկների հետ ծանօթ է եղել. սրանք պատահել

էին նրա հետ Ղրիմում ու նկարիչը նրանց հիւրասիրել էր իր ամառարանոցում. յիշում է նկարիչը որ մինչեւ իսկ նա նկարել էր այդ հիւրերին իր պարտէզի ծառի տակ նստած ու նկարն էլ նրանց նուիրել. բայց յետագայում՝ Մ. Նալբանդեանցի մահից յետոյ մեղադրանքներ տեղացին Այվազովսքինների վրայ, բարեկամական յարաբերութիւնները խղուեցին եւ ահա քառորդ դար է որ նկարիչը ու այդ երկու բժիշկները իրարից խուսափում են ու չեն տեսնուած իրար հետ:

Եւ ահա ամենախաւ ատիթն է գալ Ն. Նախիջևեան Խրիմեանի տեսակցութեան եւ օգտուելով հանդամանքից տեսնել Մ. Նալբանդեանցի երկու ընկերներին ու նրանց հաղորդել այն պաշտօնական տուեալները որոնք միանգամ ընդ միշտ պէտք է լուսարանէին Մ. Նալբանդեանցի ձերբակալման բոլոր մութ ու անորոշ մնացած կողմերը:

Գալով Ն. Նախիջևեան, հոչակաւոր ծերունի նկարիչը շատ սիրալիւր կերպով հիւրասիրուեց Խրիմեան Հայրիկի կողմից եւ նոյն օրն էլ նա պատահեց Խրիմեանի մօտ - Բ. Յ. Բերբերեանի եւ Բ. Ան. Սուլթան - Շահի հետ, որոնք համարեա ամէն օր այցելում էին Խրիմեանին: Միւս օրը հայ նկարիչը այցելեց Բ. Յ. Բերբերեանի բնտանիքը, իսկ երկու ժամ շանցած խնդրեց առանձնաւոր երկու բժիշկների հետ կողքի սենեակում «մի շատ կարեւոր խնդրի առթիւ»: Այդ ժամանակ ահա նկարիչը պատմում է մանրամասն՝ թէ ինչպէս տարիների ընթացքում ու մեծ դժուարութիւնների յաղթահարելով, նրան թոյլատու թիւն են տուել «քրքրել» հին տարիների «քաղաքական յանցաւորներին» «դօսիէ»ները, թէ ինչպէս նա իր «գաղանի խորհրդական»ի ազնիւ խօսքն

(*) Բ. Յովհ. Բերբերեանը - իմ հայրն է, իսկ Բ. Ան. Սուլթան - Շահը իմ մօրեղբայրն է. երկուսն էլ աշխատակցել են «Հիւսիսափայլ»ին ու «աշխարհաբառեան» պայքարին: Ռ. Բ.

է տուել սեւէ բան հրատարակութեան չենթարկել եւ թէ ինչպիսի կարեւոր փաստեր է գտել, որով մի կողմից պարզուած են Մ. Նալբանդեանցի ձերբակալման իսկական պատճառները եւ միւս կողմից նոյնպէս պարզուած է որ «Գարրիէլին մեղադրելը մեծ թիւրիմացութիւն է եղել...»: Ու հայ նկարիչը հանելով զրպանից մի փոքրիկ յուշատետրակ եւ ժամանակ առ ժամանակ մէջը նայելով, պատմում է հետեւեալը:

Երբ 1862 թ. յունիսի մէջ Մ. Նալբանդեանցը նոր էր վերադարձել Լոնտօնից եւ ուղեւորւում էր իր հայրենի Ն. Նախիջեւանը, նոյն այգ օրերը Ռուսաց սահմանը անցնելիս՝ ձերբակալւում է մի ուս երիտասարդ Վէթօնիկով անունով, որի մօտ ոստիկանութիւնը գտնում է հոչակաւոր յեղափոխական Հեոյէնի եւ Բակունինի նամակները՝ ուղղուած Ռուսաստանի մէջ ապրող զանազան անձնաւորութիւններին: Այդտեղից սկիզբ է առնում այն քաղաքական հոչակաւոր «գործ»ը որը հետագայում պետական Ծերակոյտում քննուեց «Լոնտօնի պրօպականտիստների գործ» անուն տակ: Ամբաստանեալների թւում գտնում էին Ռուսաստանի նշանաւոր ուս հրապարակագիր Չեռնիշեւսքի, մեծ անուն կրող վիպագիր Թուրգենեւ, Միք. Նալբանդեանց եւ ուրիշներ: Չերբակալուած Վէթօնիկովի մօտ գտնում են Բակունինի մի նամակը Մ. Նալբանդեանցին ուղղուած եւ որից երեւում է որ նամակագիրը եւ Նալբանդեանցը շատ մտերիմ բարեկամներ են. Բակունին խնդրում է նրան տեսնուել Թուրգենեւի հետ եւ միասին «յաջողեցնել խնդիրքը»: Այդ նամակում նոյնպէս Բակունին գրում է Նալբանդեանցին, որ ուղարկում է նրան «մի քանի

օրինակ խոհարարական գրքից» (*): Միւս նամակից երեւում է որ Մ. Նալբանդեանցը շատ մտերիմօրէն կապուած է եղել նոյնպէս Հեոյէնի, ուս տարագիր բանաստեղծ Օգոսեօվի հետ, լեհ յեղափոխականների ու իշխան Չառթօ-սիժէքիի հետ:

Սակայն Վէթօնիկովի ձերբակալումից յետոյ տաս օր չանցած՝ հետեւեալն է պատահում. — Աւստրիական ոստիկանութիւնը որ վաթսուեակաւ թրւականներին քաղաքական ոստիկանութեան դեր էր խաղում եւրոպական պետութիւնների համար եւ իր գործունէութեամբ նրանց օգնում էր, իր սահմաններում ձերբակալում է մի ուս երիտասարդ Նէշիփօնէնքօ անունով, որ ուղեւորւում էր նախ խալաիկան սահմանները ու յետոյ՝ Ռուսաստան: Խոզարկութեան ժամանակ նրա մօտ գտնում են՝ 1) Բակունինի նամակը՝ ուղղուած հոչակաւոր խալացի Գառիբալդիին եւ խալաիկան թուրքիկներ, 2) Սլավ ազգերի քաղաքական ազատատագրութեան ծրագիր, որը նպատակ ունէր Բոհեմիայի, Մօսաւայի, Հունգարիայի, նոյնպէս եւ Տաճկաստանի սահմաններում գտնուող սլաւների եւ միւս քրիստոնեաների ազատութիւնը: 3) Բակունինի այցեւորմամբ, ուսերէն գրուած՝ «յանձնել Պ. Նալբանդեանցին» — հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Հեոյէնից, Օգոսեւից եւ ինձից սրտագին ողջոյն. խնդրում ենք ընդունել զբարերիս՝ Պ. Նէշիփօնէնքօին որպէս մեր ընկերօջ, նրան կարող էք վերաբերուել,

(*) Ինչպէս շուտով պարզուեց սա Սիմէօն Մանիկեանցի (Մ. Նալբանդեանցի) «Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ հանապարհ» գիրքն էր՝ տպուած Փարիզ:

նոյն հաւատով, ինչպէս եւ մեզ»։ 4) Առանձին պաշտօնական նամակ Փրանս. լեզուով Գառիբալդիի հասցէին, իսկ Ռուսաստանի մասին գրուած հետեւեալը. «Ռուսաստանը ընթանում է դէպ ի յեղափոխութիւն, մենք կը գործածենք ամեն բան, որ շտապեցնենք այն եւ միացնենք Եւրոպայի կենդանի ժողովուրդներին շարժման հետ»։ Նամակի վերջում խօսուած է Աւստրիոյ եւ Տաճկաստանի քաղաքական բռնութիւնների դէմ, սլաւ ազգերի ընդհանուր դաշնակցութեան եւ համայն Մօտաւոր Արեւելքի ազատման մասին։ Բացի այդ՝ Նեչի-փոտենքօի մօտ գտնուած են եւ խտլացի Սաֆֆիի նամակը Գառիբալդիի քարտուղարի հասցէին եւ այլ թղթեր։ Աւստրիական ոստիկանութիւնը այդ բոլոր փաստաթուղթերը փութով յանձնում է իր դեսպանի միջոցով ռուս ոստիկանութեան նախարարին։ Եւ սկսում է «գործ»ը։ Այդ բոլորը ի հարկէ բաւական էր, որ ոստիկանութիւնը խուզարկութեան ենթարկէր Մ. Նալբանդեանցի անձնական թղթերը, որոնց մէջ սակայն գտնուած են հետեւեալ կարեւոր նամակները։ Նախ Բախունինի նամակը, որտեղ հաղորդում է Նալբանդեանցին, որ «յատկապէս գրադուած է լեհ, ռուս եւ սլաւ ազգերի հարցով, այդ նպատակով գնալու է նախ Իտալիա, ապա եւ Տաճկաց սահմանները»։ Ապա գտել են «Մեղու»ի խմբագիր Յ. Սվաճեանի մի մեծ նամակը, որտեղ նա գրում է ծածկագիր բառերով ինչ որ «ընկերութեան», ինչ որ Կիլիկիայում ուղարկուելիք «դասագրքերի» մասին, ինչ որ «Լոնտոնի գլխաւոր օթեակի» մասին, «որ մեզի պիտի օգնէ», «Տաւրոսէն հոս եկած արեղային հետ յարաբերութեան մէջ եմ, տունք անոր փող» եւն. ֆողարկուած ակնարկներ ու պատրաստութիւններ

Տաճկաց կառավարութեան դէմ։ Բացի այդ՝ ռուս կառավարութեան ձեռքն էր ընկել մի շատ կարեւոր ծածկագիր բառարան եւ որը գտնուել էր Մ. Նալբանդեանցի թղթերի մէջ։ Այդ բառարանը պայմանական նամակագրութեան համար էր պատրաստուած ու գրաւ մէջ ի միջի այլոց հետեւեալ բանալին ու բացատրութիւնները կային, օրինակ՝ դասագրքեր = գէնք, եւ կամ 1) բանալ վաճառականական տուն = համախմբել զօրք. 2) ունենալ բիւռօ = կազմել մասնաճիւղ. 3) գտնել քարիւղ = լեռնականների հետ գործել. 4) Եւրոպական քուռս = եւրոպ. պետութիւնների օգնութիւն. 5) Մանչեստրի բարեկամ = Անգլիա. 6) Ժընեւի բարեկամ = Իտալիա. 7) Փարիզի բարեկամ = Իշխ. Չառթոռիժչքի. 8) Հիւանդը = Հայաստան. 9) Լիվոնոյի բարեկամ = Գառիբալդի. 10) Լոնտոնի բարեկամ = Հեռցէն. 11) Կտաւեղէն ապրանք = Կիլիկիա. 12) Ժամացոյց = գէնք. 13) Քոսնօմէթր = Թնդանօթ. 14) Ալիւր - վառօղ. 15) Ուղարկել ինտիգօ ներկը = աջակցել Անգլիային իր զօրքը Կիլիկիայի ամերը իջեցնելու։

«Ահա այն տուեալները որոնց հիման վրայ Մ. Նալբանդեանցը ձերբակալուեց ու բանտարկուեց. վասն զի կառավարչական համոզմունքով Մ. Նալբանդեանցը «Եւրոպական Կոմիտէի» գլխաւոր անդամներէն մէկն էր, որոնց նպատակն էր ապստամբութիւն պատրաստել սլաւ եւ այլ ֆրիստոնեայ ժողովրդների մէջ Աւստրիոյ, Ռուսիոյ ու Տաճկաստանի կառավարութիւնների դէմ» բացատրում է նկարիչ Այվազովսքին իր երկու ունկնդիրներին ու լուծ է. լուռ էին եւ Ան. Սուլթան - Շահը եւ Յ. Բերբերեանը. ամենքը չափից դուրս յուզուած էին. ամենքի աչքի առաջ

պատկերանում էր երեք տասնեակ տարիների անցած — զնայածը, Մ. Նալբանդեանցի խրոխտ ու վառվռուն գլուխը, բարձր ու համարձակ ձայնը, աննկուն եռանդը, ազնիւ հայրենասիրութիւնը եւ լայն մարդկային գաղափարները, բանտը, աքսորը եւ մահը... Յուզուած էր եւ հռչակաւոր հայ նկարիչը, որ վերջապէս կարողացաւ պարզել որ եթէ նրա եղբայրը Գարրիէլ Այվազովսքին «զէշ բաներ ըրած է», ինչպէս ասում էր նկարիչը, «բայց եւ այնպէս պատմաւ չէ եղած, որ Նալբանդեանցի պէս մեծ մարդը ասպարէզէն հեռացուի ու բանտի մէջ մեռնի»:

Այդ նոր ու կարեւոր բացատրութիւններից յետոյ նախկին երեք բարեկամները, որ մի ժամանակ հեռացել էին իրարից — նորէն մտերմութեան պահանջ են դրում: Նկարիչ Այվազովսքին ուրախ էր որ թօթափեց իր ուսերից բարոյական ծանր մեղադրանքը (եղբոր վերաբերմամբ), մնում է մի քանի օր Ն. Նախիջևանում եւ ամեն օր տեսնում Մ. Նալբանդեանցի երկու ընկերների հետ: Վճռուած էր համաձայն Այվազովսքու ցանկութեան «նոր տուեալների» մասին ոչինչ չհրատարակել, քանի ինքը Այվազովսքին կենդանի է: Բժ. Ան. Սուլթան — Շահը ըստ իր վաղեմի սովորութեան այս տեսակցութիւնը Այ-

վազովսքու հետ ու սրա պատմածը գրի էր առել իր «Ուրախ եւ տխուր օրերի տետրակ»ում եւ որը մենք գտանք նրա մահից յետոյ, թէ եւ անձամբ եւս արդէն մեղ մանրամասն պատմել էր եւ՝ այդ մասին եւ՝ շատ ուրիշ իր կեանքում պատահած խոշոր հայ ազգային դէպքերի ու դէմքերի մասին:

Տաս տարի էր անցել, երբ 1905 թվականներին ռուս դրաքննչական կապանքները մեծ չափով թուլացել էին եւ ռուս պատմական հանդէսներում արդէն կարելի էր գրել վաթսուեակա թուականների «Լոնտոնի պրօսպականդիստների մեծ գործ»ի մասին: Այդ ժամանակ ի միջի ալլոց եւ լոյս տեսան ռուսերէն լեզուով Բակունինի նամակները ուղղուած Մ. Նալբանդեանցին եւ ակնարկներ սրա Լոնտոնի «Եւրոպական կոմիտէի» հետ ունեցած յարաբերութիւնների մասին:

Անշուշտ այդ պատմական մեծ ժամանակաշրջանը (յիսուեակա — վաթսուեակա թուականները) շատ հետաքրքրական է, բեղուն եւ նշանակալից մեր ազգային — քաղաքական մտքի զարգացման տեսակէտից. դժբաղդարար, շատ քիչ է ուսումնասիրուած այդ շրջանը:

ՌՈՒԲԵՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Փարիզ